

OSMANLI-SAFEVÎ MÜCADELESİ SIRASINDA GÜNEY AZERBAJCAN'DA BİR ŞEHİR: HOY/DÂRÜ'S-SEFÂ (1728 TARİHLİ TAHRİR DEFTERİNE GÖRE)*

A CITY IN SOUTHERN AZERBAIJAN DURING THE OTTOMAN-
SAFAVID STRUGGLE: HOY/DÂRÜ'S-SEFÂ (ACCORDING TO
THE 1728 TAHRİR DEFTER)

DAVUT ŞAHBAZ**

Sorumlu Yazar

Öz

Türkiye-İran sınırında yer alan Hoy, pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Tuğrul Bey döneminde Selçuklu topraklarına katılan bölge; İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı hâkimiyetlerine girmiştir. Hoy ve yöresine yerleşen Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin izlerine 18. yüzyıl tahrir kayıtlarında da tesadüf edilmiştir. Akkoyunlu Türkmenleri, Hoy'un merkez köyleri ile Sekmenabâd ve Bebecik nahiyelerine, Karakoyunlu Türkmenleri ise Süleymansaray Nahiyesi'ne yerleşmişlerdir. Akkoyunlulardan sonra Hoy ve yöresinde idareyi Safevîler ele almışlardır. Şah İsmail buraya özel bir önem vererek ihtişamlı bir saray yaptırmıştır. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlılar ile Safevîler arasında sürekli el değiştiren şehir, İpek Yolu üzerinde bulunmasından dolayı önemini her zaman korumuştur. 1593 yılında Tebriz'e bağlı bir nahiyeye olan Hoy'a 1728 yılında Çors, Gerger, Sekmenabâd, Süleymansaray, Bebecik, Çaldıran, Aland ve Ovacık nahiyeleri bağlanarak liva statüsüne yükseltilmiştir. Ayrıca Hoy'un bu tarihte Rabat, Heşd, Gülli, Şivane, Dere, Söğüdü, Bayındır Bey, Kadı, Tımgan, Çukur, Nohud, Kilise, Kubad, Arami-i Kebirli ve Avahce isimli mahalleri bulunmaktadır.

İslam coğrafyacıları tarafından İran Türkistan'ı olarak adlandırılan Hoy'un da içinde bulunduğu inanç ve kültür havzasında yetişen kişiler, Anadolu'da kalıcı izler bırakarak çeşitli kitleleri peşinden sürüklemişlerdir. Bu bağlamda Hoy'dan gelen *Ahi Evran*, *Abdal Musa*, *Geyikli Baba* gibi sufi, derviş ve âlimler Horasan'ın manevi kültürünü de beraberlerinde getirerek Anadolu'da, Ahilik, Bektaşilik ve Kızılbaşlık gibi inanç sistemlerinin şekillenmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Dolayısıyla bu çalışmada kimi zaman Osmanlıların kimi zaman Safevîlerin hâkimiyetine giren Hoy şehrinin 1728 yılında tanzim edilen tahrir kayıtlarındaki yerleşme, nüfus ve iktisadi durumu ele alınarak bir Türk İslam şehri olduğu ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Safevî, İran, Azerbaycan, Hoy, Yerleşme, Nüfus, Tahrir.

Araştırma Makalesi / Künye: ŞAHBAZ, Davut. "Osmanlı-Safevî Mücadelesi Sırasında Güney Azerbaycan'da Bir Şehir: Hoy/Dârü's-Sefâ (1728 Tarihli Tahrir Defterine Göre)". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 112 (Aralık 2024), s. 375-394. <https://doi.org/10.60163/tkhebvva.1514320>

* Bu çalışma, Selçuk Üniversitesi BAP Koordinatörlüğü tarafından desteklenen, 24401014 numaralı projeden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, E-mail: davutsahbaz66@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5303-3493

Abstract

Located on the Turkey-Iran border, Khoy has been home to many civilizations. The region, which joined the Seljuk lands during the reign of Tughrul Bey; It entered the Ilkhanid, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavid and Ottoman dominations. Traces of the Akkoyunlu and Karakoyunlu Turkmens who settled in Khoy, and its region are also found in the 18th century survey records. Akkoyunlu Turkmens settled in the villages of the center of Khoy and the districts of Sekmenabâd and Bebecik, while Karakoyunlu Turkmens settled in the district of Süleymansaray. After the Akkoyunlus, the Safavids took over the administration in Khoy and its region. Shah Ismail gave special importance to this place and built a magnificent palace here. The city, which constantly changed hands between the Ottomans and Safavids after the Battle of Chaldiran, has always maintained its importance due to its location on the Silk Road. In 1728, Chors, Gerger, Sekmenabâd, Süleymansaray, Bebecik, Çaldıran, Aland and Ovacık districts were connected to Khoy, which was a district of Tabriz in 1593, and it was elevated to the status of a liva. In addition, Khoy was divided into the districts of Rabat, Heshd, Gulli, Shivane, Dere, Söğüdü, Bayındır Bey, Kadı, Tımargan, Çukur, Nohud, Kilise, Kubad, Arami-i Kebirli and Avahce.

The people who grew up in the basin of belief and culture in which Khoy, which is called Iranian Turkestan by Islamic geographers, is located, left permanent traces in Anatolia and dragged various masses after them. In this context, Sufis, dervishes and scholars from Khoy such as *Ahi Evran*, *Abdal Musa*, *Geyikli Baba* brought the spiritual culture of Khorasan with them and contributed greatly to the shaping of belief systems such as Ahiism, Bektashism and Qizilbashism in Anatolia. Therefore, in this study, the settlement, population and economic status of the city of Khoy, which was under the rule of the Ottomans and the Safavids from time to time, in the 1728 survey records were analyzed and it was revealed that it was a Turkish Islamic city.

Key Words: Ottoman, Safavid, Iran, Azerbaijan, Khoy, Settlement, Population, Tahrir.

Giriş

Hoy adının mana ve menşesine dair birçok görüş ortaya atılmıştır. Bunlardan ilki bölgedeki tuz madenlerinden dolayı Medler şehre tuz anlamındaki Hoy adını vermişlerdir (Agasi, 1350, 6, 7). İkincisi, ismin Arapçada geniş vadi manasında kullanılan Havr'dan geldiği yönündedir (Yazıcı, 1998 258). Bir başka yerde ise şehrin adının 2700 yıl önce Hoy yakınlarındaki Urartu şehri Ulhu'dan aldığından bahsedilmiştir. Ayrıca Hoy'a, bağ ve bahçelerin oluşturduğu yeşil görüntüden ötürü "Dârü's-Sefâ", günebakan bitkisinin fazla yetiştirilmesine atfen "Güne Bakan Gülleri Şehri", yöredeki Türklerin çokluğu nedeniyle "İran Türkistan'ı" lakapları takılmıştır. Evliya Çelebi ise Hoy için dılıcüy (gönül arayan, gönül çeken) tabirini kullanmıştır (Mukaddem, 2010, 470, 471; Ekmekçi, 2020, 30, 31; Evliyâ Çelebi, 2006, 139; Hüseyin, 2002, 263).

İran'ın Güney Azerbaycan Eyaleti'nde kurulmuş ve yeşillikler içinde bulunmasından dolayı kaynaklarda Dârü's-Sefâ olarak adlandırılan Hoy, Urartular döneminde bile bağ ve bahçelerinin çokluğu ile meşhurdu. Şehir, Hoyi Çukuru denilen bir çöküntü ovanın üzerine yerleşmiştir. Hoy Ovası'nı çevreleyen dağlar sayesinde iklim, Tebriz ve Urmiye'ye nazaran daha ılımandır. Bu özellik ise yörenin zirai ürün çeşitliğini artırtmıştır. Hoy'da tahıl başta olmak üzere çeşitli sebze ve meyveler yetiştirilmektedir. Meyvelerin en ünlüsü ise İslam coğrafyacıları tarafından tatlılığı ve iriliğiyle övülen Peygamberi Armudu idi. Kaynağını Salmas Dağları'ndan alan ve Hoy'un 3 km uzağından geçtikten sonra Akçay ile birleşerek Aras Irmağı'na dökülen Kotur Çayı, yörenin önemli akarsu kaynağını oluşturmaktadır. Şehir Urmiye Gölü'nün kuzeybatısı ile Çaldıran Ovası'nın güneydoğusunda yer alması hasebiyle Tebriz'den Trabzon'a, Urmiye'den Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya'ya giden tarihi

ticaret yollarının kavşak noktasını teşkil etmektedir (Riyahi, 1372 19; Bala, 1987, 571, 572; Yazıcı, 1998, 258).

Hoy ile Anadolu arasında sürekli olarak sosyo-kültürel ve ekonomik anlamda bir etkileşim söz konusuydu. Moğol istilasıyla şehrin sanat, edebiyat ve dini zümreleri daha güvenli gördükleri ve refah seviyesinin yüksek olduğu Selçuklu idaresindeki Anadolu'ya yönelmişlerdir. Özellikle 11-15. yüzyıllar arasında Anadolu'yu derinden etkilemiş fikrî ve kültürel akımlar kaynağını, Hoy'un da içinde bulunduğu inanç havzasından almış ve buradan gelen kişiler, Anadolu'da kalıcı izler bırakarak çeşitli kitleleri peşinden sürüklemişlerdir. Türkistan ve Horasan'ın manevi kültürünü de beraberinde getiren bu dini zümreler, Anadolu'da tasavvufun gelişmesinde ve yaygınlaşmasında önemli rol oynamışlardır. Aynı zamanda bunlar, Ahilik, Bektaşilik ve Kızılbaşlık gibi inanç sistemlerinin şekillenmesine büyük katkıda bulunmuşlardır (Khalily, 2021, 371-394; Aksoy, 2023, 567-598)

Bu minvalde çokça örnek olduğu ve fakat bunlardan bazılarının ön plana çıktığı söylenebilir. Nitekim çalışmada bunlardan birkaçına değinilmiştir. Örneklerden ilki Ahi Evran olarak bilinen Nasirüddin Ebû'l-Hakâyik Mahmud El-Hoyî dir. Anadolu'da ahilik teşkilâtının kurulmasına öncülük eden Ahi Evran'ın ayrıca Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 1270) ve Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî (1207-1273) ile çağdaş olduğu tahmin edilmektedir (Şahin, 1988, 529-530). İkincisi, mısralarında “Neslimüz sorarsan “asl-ı Hoy” danuz”¹ şeklinde Hoy'lu olduğunu açık bir biçimde vurgulayan, Bektaşî geleneğinin önemli temsilcilerinden Abdal Musa'dır. Osmanlı'nın kuruluş menkıbelerinde Orhan'la Bursa'nın fethine katıldığı rivayet edilmektedir. Bektaşî dergâhına bağlı olan Abdal Musa, “pîr-i sâni” lakabıyla anılırken aynı zamanda kurduğu tekke, Bektaşîliğin dört dergâhından biri sayılmaktadır. Ayrıca Bektaşî âyini icra edilirken çevreye serilen on iki posttan on birincisinin Abdal Musa'ya ait olduğu zikredilmektedir (Köprülü, 1988, 64, 65; Köprülü, 1976, 47, dp 46). Hoy'lu olduğu bilinen üçüncü isim Rum abdalları zümresine ve Vefâiyye tarikatına mensup bir Türkmen şeyhi olan Geyikli Baba'dır. Rivayete göre Geyikli Baba, Orhan Bey (1324-1362) zamanında Anadolu'ya Hoy'dan (Azerbaycan) gelmiş bir derviş olup müridleriyle beraber İnegöl yakınlarına yerleşmiştir. Ayrıca Geyikli Baba, menkıbevi tarihin kahramanlarından gazi-derviş tipolojisinin en iyi örneklerindedir (Şakâ'ik-i Nu'Mâniyye, 2021, 207, 208; Ocak, 1996, s. 45-47). Yine Pir Sultan Abdal da dizelerinde “benim aslım Horasan'dan Hoy'dandır” diyerek soyunun Hoy'a dayandığını ifade etmiştir. 16. yüzyılda Sivas'ın Yıldızeli ilçesinin Banaz köyünde doğduğu tahmin edilen Pir Sultan Abdal, çocuk yaşta iken rüyasında Hacı Bektâş'ı Veli'yi görür ve onun elinden bâde içerek Pir Sultan mahlasını alır (Albayrak, 2007, 277, 278).

Yukarıda belirtilen bu kişilerden başka Anadolu'da el-Höyî, el-Hôî, el Hûî, el-Huveyyî, el-Hâvî gibi nisbeler taşıyan çok sayıda âlim, şair, derviş ve sanatkâra tesadüf edilmektedir. C. Yakuboğlu bu şahsiyetleri şu şekilde ifade etmektedir. Abdülmümin b. Muhammed el-Höyî en-Nakkâş, ile bu zatın oğlu Hüsameddin Hasan b. Abdülmümin el-Höyî el-Muzafferî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Melikdâd/ Melik Davud (Şems-i Tebrizî), Şeyh Evhadüddin el-Kirmânî el-Höyî, Kadı Tâceddin el-Höyî, Ebû Abdullah Sirâceddin Ömer b. Ekmeleddin el-Gilânî el-Halvetî (Ömer Halvetî), Şeyh Hamîdüddin Abdullah el-Aksarayî (Somuncu Baba), Şeyhülislâm

1 “Neslimüz sorarsan “asl-ı Hoy” danuz

Ali oldum Âdem oldum bahâne

Abdal Mûsâ oldum geldim cihâne

Ârif anlar bizi nice Sîr'danuz.” Abdurrahman Adıgüzel, Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi, TTK, Ankara 2019, s. 131.

Berda'î, Şeyh Pîr Muhammed (Pîrî Halife) b. Şeyh Kutbeddin b. Şeyh Pîr Hasan el Hôyî ve bu zatın oğlu Şeyh Mehmed b. Şeyh Pîr Muhammed el-Hôyî, Celal b. Sultanşah el-Hôyî vb (Yakuboğlu, 2019, 173; Yakuboğlu, 2018, 117-127)

Fikri bakımdan Anadolu'yu tesiri altına almış olan bu yörenin Osmanlılar döneminde tahrirleri yapılarak demografik ve ekonomik envanteri çıkarılmıştır. III. Murad ve III. Ahmed dönemlerinde tahrire tabi tutulan Hoy'un yer aldığı ilk defter 1593 yılında tanzim edilmiş ve T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşivi'nde 668 numarada bulunmaktadır. Bu defter, Tebriz'e bağlı nahiyelerin has, zeamet ve tımar gelirlerini gösteren bir icmal defteridir. Zikredilen defterde Tebriz Sancağı'na bağlı bir nahiye olan Hoy'a dair veriler 16, 116-146 sayfaları arasındadır. Hoy'un yer aldığı ve çalışmamızın ana kaynağını oluşturan ikinci mufassal defter ise 1728 tarihli olup TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşivi'nde 911 numarada kayıtlıdır. Bu tarihte Hoy, liva statüsüne yükseltilerek Sekmanabâd, Gerger, Çors, Süleymansaray, Bebecik, Aland, Ovacık ve Çaldıran nahiyeleri kendisine bağlanmıştır. Ayrıca defterde Kapan ve Karadağ livaları ile buralara bağlı nahiye ve köyler de mevcuttur. Hoy şehri ile merkez kazasına bağlı köyler 6-100 sayfalarını ihtiva etmektedir.

Türkiye'de Hoy ile ilgili bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Buna göre O.G. Özgüdenli, "Osmanlı İran'ı: Batı İran ve Azerbaycan Tarihi Hakkında Osmanlı Tahrir Kayıtları: Coğrafi ve İdari Taksimat" adlı makalesinde yukarıda zikredilen kaynakların ehemmiyetine dair kıymetli bilgiler vermektedir. A.S. Bilgili'nin "Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler" ve "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi" makaleleri ile *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI.- XVIII. Yüzyıllar)*, *Osmanlı İran ve Azerbaycanı I* adlı kitaplarında, bölgenin idari iktisadi, nüfus ve vakıflarına dair, kıymeti haiz malumatlar yer almaktadır. Ayrıca M. Bala'nın, Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisindeki "Hoy" maddesi ile T. Yazıcı'nın Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisindeki "Hoy" maddesi, C. Yakupoğlu'nun "Azerbaycan'ın Hôy Yöresinde Türk Egemenliği (XI- XVI. Yüzyıllar)", "Güney Azerbaycan'ın Hôy Yöresinden Çıkmış Bilginler (XII- XV. Yüzyıllar)", "Güney Azerbaycan'ın Tarihi Kenti Hoy ve Kültürel Açından Anadolu'ya Katkıları (XII-XVI. Yüzyıllar)", A. Mukaddem'in, "Ahi Evren Veli'nin Doğduğu Şehir Hoy: Farsça ve Arapça Kaynaklara Göre" makaleleri de Hoy ile ilgili önemli çalışmaların başında gelmektedir. Bu çerçevede yaptığımız çalışma, daha çok nüfus ve iktisadi bakımdan Hoy ve kırsalını ele alırken, Osmanlı-Safevî mücadelesinin getirmiş olduğu siyasi istikrarsızlığın kırsalda nasıl netice doğurduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1- 10. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Kadar Hoy Şehrinin Genel Durumu

İbn Havkal'a göre orta derecede mamur, kalabalık, hayratı, bostanları ve meyveleri bol bir şehir olan Hoy, Azerbaycan şehirleri içerisinde büyüklük bakımından Erdebil, Merağa ve Urmiye'den sonra zikredilmektedir. 977 yılında Hoy'un etrafını, uzunluğu 6.500 adım olarak ölçülen ve tuğladan yapılmış müstahkem bir sur çevrelemekteydi (İbn Havkal, 2014, 261; İstahrî, 2019, 176, 177). Akçay ve Kotur Çayı, Salmas Dağları'ndan gelerek Aras Nehri'ne dökülürken bu ırmakların beslediği bağ ve bahçelerde yetişen üzüm ve armutların şöhreti tüm dünyaya yayılmıştır. Burada yazları soğuk, kışları ise sıcak akan ve adına Kenkele Gözesi denilen bir su kaynağı mevcut idi. Kazvini'nin verdiği bilgilerden şehirde Cevlah adını verdikleri kaliteli

brokar² imal edildiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Hoy'da yaşayanların, güzel yüzlü, beyaz tenli ve Hitay neslinden olduklarından buraya İran Türkistan'ı da deniliyordu. Halkının ise Tebriz halkından daha iyi tabiatlı kişiler olduğu söylenmektedir. Bunlara ek olarak 1340 yılında Hoy'a bağlı seksen köy bulunmaktaydı (Havkal, 2014, 261; Mukaddesî, 2015, 382, dn. 480; Ağarı, 2019, 546, 547, 615, 616, Strange, 2015, 220). Hamdullah Müstevfi'nin Hitay neslinden güzel yüzlü ve beyaz tenli olarak kastettiği kişilerin Uyгур Türleri olması kuvvetle muhtemeldir (Bilgili, 2004, 156). Ambrogio Contarını ve Ruy Gonzáles de Clavijo seyahatnamelerinde yine bağ, bahçe ve otlaklarından söz ettiren Hoy'un antik Artaxarta (Aratsata) harabelerinin üzerine kurulduğu belirtilmiştir. Ayrıca 16. yüzyılda ismi belli olmayan Venedikli bir tüccar, Şah İsmail'in yaptırdığı ihtişamlı saraydan övgüyle bahsetmektedir (Ruy Gonzáles de Clavijo, 2016, 109; Caterino Zeno ve Ambrogio Contarı, 2021, 64; Sultanlar ve Savaşlar, 2021, s. 151, 152).

17. yüzyıl seyyahlarından Evliya Çelebi'ye göre Hoy, Azerbaycan topraklarında müstakil bir hanlık idi. Hanlığın kadısı, müftüsü, nakibi, münşisi, kelenterisi, darûgası, korucusu, dizçökenleri ve mihmandarları vardı. Çelebi, Vezîriâzam Ferhat Paşa tarafından dörtgen şeklinde düz bir ovada yaptırılan Hoy Kalesi'nin³ güney tarafında Tebriz Kapısı (Bab-ı Tebriz), batı tarafında ise Merend Kapısı'nın (Bab-ı Merend) yer aldığını yazar. Yine Evliya Çelebi kalenin içinde yüz hane ve bir de cami bulunurken kalenin dışında yedi bin hane, yetmiş mescid, on bir Cuma camii, iki hamam, yedi han ve bin adet dükkânın mevcut olduğunu, etrafı bağ ve bostanlarla çevrili olan şehrin büyüklüğünün ise 13.000 adım olarak ölçüldüğünü belirtir. Ayrıca şehrin havasının sıcağa meyilli olduğunu söyleyen Çelebi, yörede danedar pirinçler, pembe (pamuğu) ve abdar engürü (üzümü) yetiştirildiğini ancak Hoy'un asıl meşhur meyvesinin Peygamberi Armudu olduğunu aktarır. Öte yandan bazı tarihçilerin ve alimlerin bu şehre Türkistan, Avşaristan, İranistan diye hitap ettiklerini belirten Çelebi, seyahat ettiği sıralarda (1636-47) Hoy'da toplam yüz seksen köyün varlığını bildirmektedir. Ona göre suyunun ve havasının letafetinden dolayı beyaz tenli olan halkı Sünni olup Şafî mezhebine bağlıdır. Ek olarak Evliya Çelebi, Şah İsmail'in buradaki insanlardan *tul-i sakal*⁴ haracı aldığını da belirtmiştir.

Hoy ve yöresi; Sasani, Arap, Selçuklu, Moğol, Harzemşahlar, Karakoyunlu-Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı devletlerinin hâkimiyetine girmiştir. Utbe b. Ferkad es-Sülemi marifetiyle 641 yılında İslam topraklarına katılan Hoy, Tuğrul Bey zamanında Selçuklulara bağlanmıştır (Fütûhu'l-Büldân, 2013, 378; Mir'âtü'z-Zamân 2011, 109-111). İlhanlıların İran coğrafyasında hakimiyeti ele geçirmesinden sonra imareti çok seven Hülagü Han, Hoy'da tapınaklar inşa ettirirken, Aladağ'da bir saray, Merağa'da ise ünlü bir rasathane yaptırmıştır (Câmiu't-tevarih 2013, 71; Bala, 1987, 572). Moğol hakimiyetinin zayıflamasıyla bölgede sırasıyla Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri idareyi ele almışlardır (Sümer, 1957, 439, 442; Sümer, 1989, 270-274; Uzunçarşılı, 2019, 180-187, 188-198). İç Asya'dan gelen göçlerle "Türk Ülkesi" kimliği kazanan Hoy çevresi, 14. asırda Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin iskanına sahne olmuştur. Bunlardan Akkoyunlu Türkmenleri özellikle Alıncak ve Hoy yörelerine

2 Sırma veya gümüş işlemeli bir ipekli kumaş türü, <https://sozluk.gov.tr/>, 13.06.2023.

3 "Hamdullah Kazvini, orta büyüklükte bir kale olarak tanımladığı Hoy surlarının uzunluğunu altı bin beş yüz adım olarak verirken, Clavijo, şehrin etrafında tuğladan bir duvar bulunduğunu belirtmekle yetinir. Buna mukabil Evliya Çelebi gördüğü kalenin bânisini Ferhat Paşa olarak yazmaktadır. Muhtemelen bu durum Ferhat Paşa'nın 1584'te Hoy Kalesi'ni onartmasından kaynaklanmaktadır. Ferhat Paşa kale onarıldıktan sonra buraya sekiz bin adam ve iki yüz parça küçük top koydurmuştur." Özer Küpeli, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış 2011), s. 84, dn. 50.

4 "Şah İsmail, "bu kavimden tül-i sakal haracı almış hâlâ Şah Safiden berü muafırdır. Sakalların uzadup sakal haracı vermezler". *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C 2, s. 139, 140.

yerleşerek köyler teşkil etmişlerdir (Togan, 1979, 111, 112 Sümer, 2021, 20 dn. 28). Bu köylerin bazılarını, 1728 tarihli tahrir kayıtlarından da takip edilebilmektedir. Nitekim Akkoyunlu Türkmenleri Hoy Nahiyesi'ne bağlı Sofikendi, Sekmenabâd Nahiyesi'ne bağlı Karakuş ve Sadık?, Bebecik Nahiyesi'ne bağlı Tamaşa namı diğer Kara Ali ve Tamaşa namı diğer Manasud köylerinde mütemekkinlerdir (TD. 911, 95, 148-149, 172-190, 191, 192). Karakoyunlu Türkmenleri ise Süleymansaray Nahiyesi'ne bağlı Kızıcakala, Başarat, Fesl?, Mezkin, Karacalı, Sofi, Şekerli, Canlar ve Karazemin köylerine yerleşmişlerdir (TD. 911, s. 178-184).

Akkoyunluların bölgedeki egemenliğine 1501 yılında son veren I. Şah İsmail (1501-1524), Hoy ve çevresini Safevî topraklarına katmıştır Bilgili, 2011, 29; Bala, 1987, 571, 572; Yazıcı, 1998, 258; Yakuboğlu, 2018, 186). Savaşlar sırasında tahrip olan Hoy'u bayındır hale getirmek için çalışan Şah İsmail, şehirde ihtişamlı bir saray yaptırarak bir süre burada yaşamıştır (Sultanlar ve Savaşlar, 2021, 151, 152) Hoy'un Osmanlı idaresine geçmesi ise 23 Ağustos 1514 tarihinde Çaldıran Savaşı⁵ ile gerçekleşmiştir (Tacü't-tevarih, 1992, 195-210; Ahsenü't tevârih, 2004, s. 177-184). Ancak Hoy ve çevresindeki Osmanlı hakimiyeti çok uzun sürmemiş ve şehir kısa sürede Osmanlıların elinden çıkmıştır. Osmanlılar ile Safevîler arasında sürekli el değiştiren Hoy ve çevresi, Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) İran seferleri sırasında Vezir İskender Paşa'nın Hoy valisi Dümbüli Hacı Sultanı 1548-49 yılında yenmesiyle tekrar Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır (Solak-Zâde 1989, 180, 213-218; Yakuboğlu, 2018, 187, 188; Kırzioğlu, 1998, 147, 147 dn.73, 204, 206). Fakat Kanuni'nin batıya dönmesiyle Hoy ve çevresi tekrar Safevîlerin egemenliğine geçmiştir. III. Murad döneminde (1574-1595) 1578 yılında Lala Mustafa Paşa ve 1585 yılında Özdemiroğlu Osman Paşa marifetiyle bölgede Osmanlı hâkimiyeti tekrar tesis edilmiştir (Mustafa Cezar, 2011, 1313 vd). 13 Eylül 1585 tarihinde fethedilen Hoy, seferlerde yararlılıkları görülen Şahkulu Oğullarının tasarrufuna verilmiştir. (Solak-Zâde 1989, 331vd; Kırzioğlu, 1998, 317-319, 358 dn. 309). Ancak Şahkulu Bülbülân ailesi buranın kendilerinin ocaklığı olduğu bahanesiyle tahririne ve gelirlerin hassa kaydedilmesine karşı çıkmışlardır. Bununla ilgili Ferhat Paşa'ya gönderilen 12 Ocak 1587 tarihli bir hükümde on yıldır tahrir olunamayan Urmiye, Salmas ve Hoy'un tahrir edilmesi salık verilmiştir. Bu sürecin sonunda tanzim edilen 1593 tarihli defterde Hoy, *Nahiye-i Hoy der Liva-i Tebriz* şeklinde defter edilmiştir (TD. 668, 1, 16, 116). 1593 tarihli defterde nahiye statüsüyle kaydedilen Hoy ile ilgili Tebriz muharriri Ali'ye gönderilen 23 Mart 1593 tarihli bir hükümde ise Hoy ve Salmas'ın müstakil birer sancak olamayacağı her ikisinin bir sancak olması gerektiği belirtilmiştir (Bilgili, 2004, 36).

Bölgedeki Osmanlı-Safevî mücadelesi 17. yüzyılın başında da sürmüştür. Nitekim 1603 yılında Hoy ve çevresini, I. Şah Abbas (1587-1629) ele geçirmiş ve burası 1612 yılında imzalanan Nasuh Paşa Antlaşmasıyla Safevîlere bırakılmıştır (Yazıcı, 1998, 258; Kütükoğlu, 2020, 172-176). Ardından Hoy, IV. Murad'ın (1623-1640) 1635 yılında çıktığı Revan seferiyle büyük bir tahribata uğramıştır (Solak-Zâde, 1989, 545 vd; Yılmaz, 2020, 177-183) Seferin sonunda imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması (17 Mayıs 1639) gereği, Safevîlerin elinde kalmıştır (Yakuboğlu, 2018, 187, 188). 18. yüzyılın başlarından itibaren İran'ın içinde bulunduğu iç karışıklıktan faydalanmak isteyen III. Ahmed (1703-1730), 1724 yılında İran'a büyük bir sefer düzenleme kararı almıştır. Bu seferle birlikte Osmanlı ordusu Nahçıvan, Gence, Revan, Hoy, Merend, Salmas, Kirmanşah, Sîne, Hemedan ve Nihâvend'i ele geçirmiştir (Aktepe, 1989, 34-38; Aydoğmuşoğlu, 2022, 68, 69, 83, 92 vd. 164; Kütükoğlu, 1993, 1 vd).

5 Bu savaş, Hoy'un nahiyelerinden biri olan ve şehrin kuzey-doğusunda yer alan Çaldıran Ovası'nda gerçekleşmiştir.

2- Osmanlı Döneminde Hoy Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı

2.1- Merkez Nahiyesinde (Nefs-i Hoy) Nüfus ve Yerleşme

İdaresini kadı ve subaşların üstlendiği şehirler, idari, iktisadi ve kültürel faaliyetlerin yapıldığı, çeşitli zümrelerin bir arada yaşadığı toplumsal hayatın merkezini teşkil eden yerleşim yerleridir (Küçükbaşçı, 2010, 449-451; Şahin, 2010, 446-449; Düzbakar, 2003, 97-108). S. Faroqhi 400-1000 arasında vergi nüfusu bulunan yerlerin şehir olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre bir yerin şehir kimliği kazanabilmesi için ilk etapta kadı veya sancakbeyine ihtiyaç vardır. Ayrıca pazar faaliyetleriyle ilgili vergilerin mevcudiyeti ispatlanmalıdır. Çarşıya ilişkin belgeler ile nüfusun büyük bir kısmının maişetinin tarım dışı uğraşlarla kazandıkları ortaya konulmalıdır (Faroqhi, 1993, 12, 16). Bu bağlamda kadı, müftü, nakib, münşi, mihmandar gibi idari ve askeri görevliler ile sosyal ve ekonomik etkinliklerin yürütüldüğü yetmiş mescid, on bir Cuma camii, iki hamam, yedi han ve bin adet dükkân bulunan Hoy merkez nahiyesinde 1728 yılında 1.558 vergi nüfusu vardı (Evliyâ Çelebi, 2006, 139, 140; TD. 911, 6-33). Zikredilen tarihte 180.000 akçe olarak belirtilen ihtisab, ihzariye, bac-ı bazar, resm-i kapan, kantar, boyahane, bazar-ı esb, kasabhane ve şemhane gibi hem üretim hem de işletmelere dair vergilere tesadüf edilmesi, şehirde canlı bir ticari hayatın olduğuna da işaret etmektedir. Ayrıca Hoy'da, bir yerin şehir olduğunu gösteren ve günlük alışverişlerin yapıldığı pazarlar da kurulmaktaydı (TD. 911, 33). Dolayısıyla bir şehir hüviyetine sahip olan Hoy, Osmanlı arşiv vesikalarının diliyle “*Bazar Durur, Cuma Kılınur*”⁶ bir yerdir.

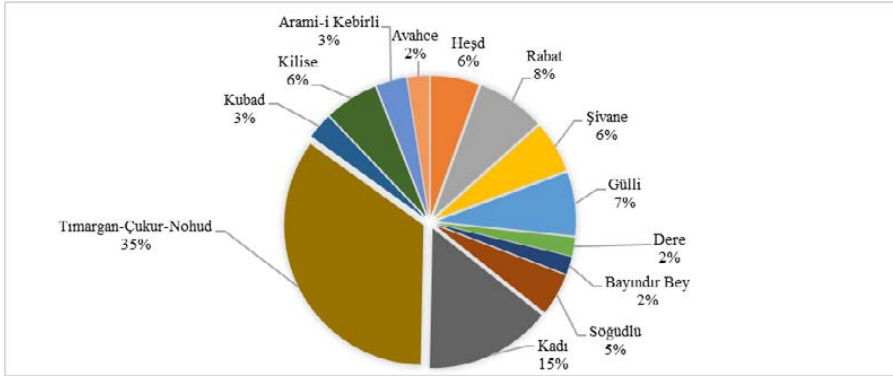
Hoy 1728 yılında tanzim edilen tahrir kayıtlarında Heşd, Şivane Rabat, Dere, Gülli, Kadı, Bayındır Bey, Söğüdü, Kubad, Tımarğan, Çukur, Nohud, Arami-i Kebirli, Kilise ve Avahce olmak üzere 15 mahalleye ayrılmıştı. Ancak burada Tımarğan-Çukur-Nohud mahalleleri tek kalemde yazılmıştır (TD. 911, 6-33). Mahallelerin ⁷ çekirdeğini çoğunlukla cami, mescid, imaret veya tekke gibi sosyal ve dini mekanlar meydana getirmekteydi (Gülten, 2012, 86, 187). Nitekim Hoy'daki Kilise Mahallesi adını orada bulunan bir dini yapıdan; Dere, Çukur, Söğüdü, Gülli gibi mahalleler de isimlerini kuruldıkları yerin tabii özelliklerinden almışlardır. Kadı ve Bayındır Bey mahallelerinin adı muhtemelen şehrin yöneticisi konumundaki kişilerin, o mevkide oturmasından dolayı verilmiştir. Kilise Tımarğan, Nohud ve Çukur mahalleleri ise şehrin varoş kesimini oluşturmaktaydı (Bilgili, 2004, 118). Öte yandan Tımarğan Mahallesi'nde yaşayan Türkler zirai faaliyette de bulunuyorlardı. Bunların 7'si çift, 4'ü nim- çift, 5'i bennak, 20'si caba idi. Adı geçen mahallelerde zemin ve bahçe üniterinin çokluğu dikkati çeker ki, Heşt Mahallesi'nde 49 zemin 9 bahçe, Rabat Mahallesi'nde 57 zemin 19 bahçe, Şivane Mahallesi'nde 36 zemin 35 bahçe, Gülli Mahallesi'nde 20 zemin 46 bahçe, Dere Mahallesi'nde 33 zemin, Bayındır Bey Mahallesi'nde 32 zemin, Söğüdü Mahallesi'nde 51 zemin 15 bahçe, Kadı Mahallesi'nde 29 zemin 114 bahçe, Tımarğan- Nohut-Çukur mahallelerinde 90 zemin 157 bahçe, Kubad Mahallesi'nde 3 zemin 12 bahçe, Kilise Mahallesi'nde 17 bahçe, Arami-i Kebirli Mahallesi'nde 26 zemin 19 bahçe ve Avahce Mahallesi'nde 14 bahçe yer almaktaydı (TD. 911, 6-33).

6 İfade için bkz. Mehmet Öz, “Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul 2005, s. 57-88.

7 Aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimi olarak ifade edilen mahalle kavramı aynı zamanda birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yer olarak belirtilmiştir. Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları IV*, ed. Halil İnalçık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry, İÜ. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1984, s. 69.

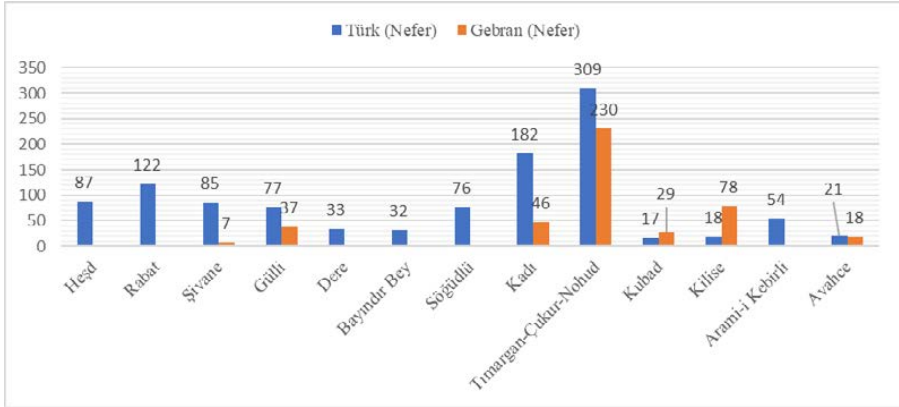
Mahallelerin nüfus yapısına bakıldığında eskiden beri var olan Türk nüfusun yanı sıra sonradan gelip yerleşen Türkmenlerden başka gayrimüslim nüfusa da rast gelinmiştir (Bilgili, 2016, 121). Özellikle Heşd, Rabat, Bayındır Bey, Dere ve Söğüdü mahallelerinde sadece Türkler yaşarken; Şivane, Gülli, Tımargin-Çukur-Nohud, Kadı, Kubad, Arami-i Kebirli, Kilise ve Avahce mahallelerinde hem Türkler hem de gebrân olarak ifade edilen gayrimüslimler birlikte oturuyordu. Gayrimüslimler Hoy'un, Kilise, Tımargin-Çukur-Nohud ve Gülli mahallelerinde yoğun bir nüfusa sahipti (TD. 911, 6-33). Tahrir eminlerinin gayrimüslimlerin hepsini gebran olarak kaydetmeleri onların etnik yapısının ortaya koyulmasını güçleştirmekle birlikte bazı mahalle adlarından bir kısmının Ermeni olduğu sanılmaktadır. Bu Ermenilerin önemli bir bölümünün, 1724 yılında III. Ahmed'in İran seferleri sırasında orduların önünden kaçıp şehre sığınanlar olduğu söylenmektedir (Bilgili, 2016, 121). Şehrin asıl Hıristiyan unsurunu ise Arami Katolik (Keldani) veya Nasturiler meydana getirdiği tahmin edilmektedir. Eskiden Keldani ve Süryanilerin yaşadığı mahalle ise Arami-i Kebirli olarak anılmıştır (Bilgili, 2016, 121).

Şekil 1: 1728 Yılında Hoy'da Bulunan Toplam Nüfusun Mahallelere Göre %'lik Dağılımı.

Hoy şehir merkezinin nüfus verilerine gelindiğinde, Heşd Mahallesi'nde 87, Rabat Mahallesi'nde 122, Şivane Mahallesi'nde 92, Gülli Mahallesi'nde 114, Dere Mahallesi'nde 33, Bayındır Bey Mahallesi'nde 32, Söğüdü Mahallesi'nde 76, Kadı Mahallesi'nde 228, Tımargin-Çukur-Nohud Mahallesi'nde 539, Kubad Mahallesi'nde 46, Kilise Mahallesi'nde 96, Arami-i Kebirli Mahallesi'nde 54 ve Avahce Mahallesi'nde 39 olmak üzere toplam 1.558 nefer mevcut idi. Buradan hareketle nüfusun %35'lik diliminin Tımargin-Çukur-Nohud Mahallesi'nde %15'lik kısmının Kadı Mahallesi'nde ve %8'lik kısmının ise Rabat Mahallesi'nde oturduğu tespit edilmiştir. Şivane Mahallesi'nde 7, Gülli Mahallesi'nde 37, Kadı Mahallesi'nde 46, Tımargin-Çukur-Nohud Mahallesi'nde 230, Kubad Mahallesi'nde 29, Kilise Mahallesi'nde 78, Avahce Mahallesi'nde ise 18 nefer gebran-ı nasaran olarak yani gayrimüslim olarak yazılmıştır. Gayrimüslimlerin toplam nefer sayısı ise 445 idi. Bu verilere göre Hoy şehir merkezinin nüfusunun %71'i Türk, %29'u ise gayrimüslimlerden müteşekkildi (TD. 911, s. 6-33).⁸

⁸ A.S. Bilgili, Şehrin Nüfusunu %72'si Türk, %28'i gayrimüslim (Ermeni, Keldani, Nasturi) olmak üzere yaklaşık 7.975 kişi olarak tespit etmiştir. Bilgili, "İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler", s. 121.

Şekil 2: 1728 Yılında Hoy'un Mahallelerinin Nüfus Yapısı.

2.2- Küçük İşletmeler

Tebriz-Trabzon transit geçiş güzergahında bulunan Hoy, eski ve yeni ticaret yollarının kavşak noktasını teşkil etmektedir (Bilgili, 2004, 197, 198). Bu nedenle Hoy, seyyahların, tacirlerin ve kervanların sıkça uğradıkları bir yer idi. Evliya Çelebi, 17. yüzyılda şehirde iktisadi faaliyetlerin döndüğü yedi han ve bin adet dükkândan bahsetmiş ancak dükkanların niteliklerine değinmemiştir (Evliyâ Çelebi, 2006, 139, 140). Buna göre tahrirlerine yansıyan bilgilerden şehirde çok sayıda pazarın kurulduğu anlaşılmakla birlikte 1593 yılında şırahane, tabakhane, tuzla, hamam; 1728 yılında ise boyahane, kasaphane, şemhane, bezirhane ve değirmen gibi küçük ölçekli işletmelerin mevcut olduğu görülmektedir (TD. 668, 16; TD. 911, 33).

1593 yılında mukataaya verilen tuzla, tabakhane ve şırahane gibi işletmeler Hoy'un gelir kalemleri arasında önemli bir yer tutmaktaydı. Buna göre şehrin tuz ihtiyacını karşılayan tuzladan senelik 45.000 akçe, derilerin işlenmesi amacıyla kurulan tabakhaneden 6.000 akçe, mahallelerdeki bağlardan elde edilen üzümün pekmez, şarap ve sirke haline getirilmesi için yapılan şırahaneden ise 6.000 akçe vergi alınmıştır (TD. 668, 16). 1728 yılında Hoy şehir merkezinde küçük ölçekli işletmelerden en fazla, değirmene rastlanmaktadır. Bayındır Bey, Kubad, Aram-i Kebirli ve Avahce mahalleri hariç diğer tüm mahallelerde değirmen mevcut idi. Buna göre şehirde 3 adet yılın tamamı çalışan (tamam sal), 8 adet yılın altı ayı çalışan (nim sal) ve 6 adet harap olmak üzere toplam 17 değirmen (asiyab) yer almaktaydı.⁹ Bunlardan alınan toplam vergi ise 840 akçe olarak belirlenmiştir (TD. 911, 6-33). Zeyrek ve keten tohumlarının işlenerek bezir yağı elde edildiği küçük imalathaneler, bezirhane olarak adlandırılmıştır. (Yörük, 2014, 650, 651) Hoy şehir merkezinde yer alan Kadı, Timargan-Çukur-Nohud mahallelerinde yılın yarısı kadar (nim sal) çalışan 6 adet bezirhaneden toplam 360 akçe vergi alınmaktaydı (TD. 911, 6-33). Ayrıca şehirde şemhane (mumhane), boyahane ve kasaphane gibi işletmeler kurulmuştu. Fakat bunların gelirleri ihtisab, ihzariye, bac-ı bazar, resm-i kapan, kantar, bazar-ı

⁹ TD. nr. 911, s. 6-33; Osmanlı kanunnamelerine göre çoğunlukla bir yıl yürüyen değirmenlerden altmış akçe, altı ay yürüyenlerden otuz akçe alınır. Sel suyuyla yürüyen değirmen kaç ay yürürse ayda beşer akçe, harap olanlar ise herhangi bir vergilendirmeye tabi tutulmazdı. Doğan Yörük, "XVI. Yüzyılda Konya Kazasında Su Değirmenleri ve Bezirhaneler", *Turkish Studies*, Vol. 9/1, Ankara Winter 2014, s. 639.

esb gelirleriyle birlikte verilmiştir (TD. 911, 33). Öte yandan 16. yüzyılda Hoy'a uğrayan Venedikli bir tacir, bu şehirde bol miktarda kırmızı renkli Lake üretildiğini, bunu yerin altından elde ettiklerini ve daha sonra Hürmüz'e gönderdiklerini haber vermektedir. Ayrıca bu köklerden, Hindistan'ın pek çok yerinde kırmızı renk elde etmek veya işlemek için istifade ediliyordu (Sultanlar ve Savaşlar, 2021, 151, 152).

2.3- Zaviye Vakıfları

1593 tarihli 668 numaralı defterde tesadüf edilen Han Ahmed Zaviyesi, kendi adını taşıyan köyde bulunmaktaydı. Han Ahmed Köyü ile Babaluca Mezrası'nın 35.000 akçelik hasılın 10.000 akçesi zaviyeye, geriye kalan 25.000 akçe ise Han Ahmed'in tımarına tahsis edilmiştir (TD. 668, 16, 144; Bilgili, 2011, 29-35, 185-199). Pir Saltuk Zaviyesi ise, Hoy merkez nahiyesinin Zaviye nam-ı diğer Zebun Köyü'nde Pir Saltuk tarafından kurulmuştur. Pir Saltuk'un kurucu zaviyedar olduğu söylenebilir. Pir Saltuk'un ne zaman yaşadığı ve zaviyesini hangi tarihte inşa ettiği ise belli değildir. Ancak yapılan tetkiklerden Pir Saltuk'un XV. yüzyılda yaşadığı ve zaviyesini 1453-1478 yılları arasında bir tarihte kurduğu tahmin edilmektedir. Hacı Bektaşî Veli'nin yol evlatlarından Pir Saltuk, Bektaşî dergahında yetişen halifelerden idi. Öte yandan zaviye etrafında şekillenen yerleşim birimine ise Pir Saltuk Zaviyesi'ne atfen Zaviye nam-ı diğer Zebun Köyü denilmiştir (Bilgili, 2011, 29-35, 185-199). Osmanlı Devleti de Pir Saltuk Zaviyesi'nin hizmetlerini sürdürmesi için Zaviye nam-ı diğer Zebun, Şireki, Çertava köyleri ile Zir-i rud Mezrası'nın gelirlerini buraya vakfetmiştir. Ayrıca gelen ve geçenlerin hizmetlerine baktıkları için zaviye sakinlerini bazı vergilerden muaf tutmuştur. Buna göre yukarıda zikredilen Zaviye nam-ı diğer Zebun Köyü ile Zir-i rud Mezrası'ndan 6.500 akçe, Şireki Köyü'nden 4.400 akçe, Çertava köyünden ise 1.000 olmak üzere toplam 11.900 akçe vakfedilmiştir (TD. 911, 72, 73; Bilgili, 2011, 29-35, 185-199).

İpek Yolu güzergahında bulunmasına rağmen Hoy, aslında bir tarım şehridir. Şehrin topraklarının Akçay ve Kotur Çayı havzasında yer alması, yetiştirilen ürünlerin çeşitlilik göstermesine neden olmuştur. 1728 yılında kazanın en önemli zirai ürünlerini hububat, bakliyat, bahçecilik ve muhtelif sanayi bitkileri meydana getirmektedir. Nitekim şehir merkezinde 6.000 kile buğday, 3.000 kile arpa, 1.200 kile erzen (darı), 600 kile zeyrek, 600 menn pembe (pamuk), 600 kile burçak, 300 kile şenbelile (bamy) ve 300 kile genegerçek (Hint yağı çiçeği) istihsal edilmekteydi.¹⁰ Bu verilerden hareketle üretilen hububat ürünlerinin %48'lik kısmını buğday oluştururken, ikinci sırada %24'lük oranla arpa gelmektedir. Diğer yandan şehirde meyve, sir (sarımsak), piyaz (soğan), üretimi yapılmaktaydı. Ayrıca Hoy şehir merkezindeki bahçelerde hatırı sayılır derecede meyve yetiştirilmekteydi. Üretilen meyvelerden 13.000 akçe öşür alınırken bu rakam, zirai vergiler içerisinde %21'lik bir oranla ikinci sırada yer almaktaydı. (bkz. tablo 1). Bunların yanı sıra şehrin kenar mahallelerinde az sayıda hayvancılık yapıldığı görülmektedir. 500 akçe olan ağnam vergisinden şehirde 1.000¹¹ kadar küçükbaş hayvanın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Yine bölgedeki hayvancılıkla ilgili olarak 600 akçe baha-i kâh (saman vergisi)¹², 600 akçe resmi giyah ve yonca, 40 akçe resm-i kışlak, 60 akçe resm-i ağıl alınmıştır (TD.

¹⁰ Burada istihsal edilen ürünlerin toplamı hesaplanırken onda bir öşür ölçüsü dikkate alınmıştır.

¹¹ Osmanlı Devleti küçükbaş hayvanlardan genellikle iki koyuna bir akçe aldığından, Hoy'daki küçükbaş hayvan sayısı da bu hükme göre hesaplanmıştır. Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar I (Tıpkıbasım)*, C.I, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 3, 12, 50, 68.

¹² Bina yapım malzemesi ve hayvan yemi olarak kullanılan saman, baha-i kâh adıyla vergilendirilmiştir. Bilgili, *Osmanlı İnan ve Azerbaycanı I*, s. 186.

911, 33).

1728 yılı tahrirlerinden hareketle, tablo 1'deki verilere göre Hoy şehir merkezinde 60 çift bulunmakta ve bunlardan 3.000 akçe, gayrimüslim nüfustan ise 11.125 akçe ispenç vergisi tahsil edilmiştir. Diğer vergi kalemlerine bakıldığında 13.000 akçe deştbanı ve tapu-yı zemin, 180 akçe arusane, 500 akçe resm-i dönüm, 36.000 akçe niyabet vergisi alınmıştır (TD. 911, 33)¹³ Zikredilen tarihte Hoy'da mukataa şeklinde işletilen gelir kalemleri de mevcuttu. İhtisab, ihzariye, bac-ı bazar, kapan, kantar, boyahane, bazar-ı esb (at pazarı), kasaphane ve şemhane (mumhane) gibi işletmeler 180.000 akçe olarak vergilendirilmiştir (TD. 911, 33). Varisi belli olmayan ölünün mal varlığını muhafaza etmekle görevli kuruluşa beytülmal denilmiştir. Bu gelir kaleminin miktarı ise Hoy'da 5.000 akçeydi (Erkal, 1992, 90-94; TD. 911, 33).

Tablo 1: 1728 Yılında Hoy Şehir Merkez Nahiyesinden Alınan Vergi Kalemleri ve Miktarları

Vergi Kalemleri	Ölçü	Kıymet (Akçe)	Vergi Kalemleri	Kıymet (Akçe)
Çift		3.000	Sir ve piyaz	800
İспенç-i Gebran		11.125	Adet-i Agnam	500
Buğday (Hinta)	600 (Kile)	24.000	Giyah ve Yonca	600
Arpa (Şair)	300 (Kile)	9.000	Kışlak	40
Erzen	120 (Kile)	2.400	Ağıl	60
Burçak	60 (Kile)	1.200	Dönüm	500
Zeyrek	60 (Kile)	1.200	Asiyab	840
Pamuk (Pembe)	60 (Menn)	6.000	Bezirhane	360
Şembelile (Bamya)	30 (Kile)	600	Arusane	180
Genegerçek	30 (Kile)	600	Baha-i Kâh	600
Meyve		13.000	Deştbanı ve Tapu-yı zemin	13.000
Bostan		1.000	Niyabet	36.000
Yekûn: 126.605				

2.4- Hoy Nahiyesi Kırsalında Nüfus ve Yerleşme

2.4.1-Köyler, Mezralar ve Aşiretler

Hoy merkez nahiyesinin yerleşim birimlerini, *Nefs-i Hoy* şeklinde belirtilen nahije merkezi ile bunun etrafında kümelenen köyler, mezralar ve aşiretler oluşturmaktadır. Nitekim 1728 yılında merkez nahiyeye bağlı 110 köy, 18 mezra bulunmaktadır (TD. 911, 37-100). Ancak bu köylerden Yenice, Haşri, Emirbey, Karabulak, Karaviran, Certava, Çavuşkulu, Asbaran, Karabulak, Pirkendi, Karabulak, Hamzakendi, Kara,

¹³ Kanunnamelerde miktarı önceden belli olmayan vergilere niyabet veya bad-ı heva adı verilmektedir. Hoy'da bu vergi niyabet başlığı altında *ve cürm-ü cinayet ve bad-ı heva ve mijde-i abdi abık ve yava ve gayrihi* şeklinde zikredilmektedir. Osmanlıda vergiler için bkz. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğundan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCF Dergisi*, V/1 (Ocak-Şubat) s. 495, 504, 505; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 33 vd.

Kabak, Hoşakendi, Akçakendi, Anbarlı, Şirinbulak ve Haret köylerinde nüfus mevcut olmadığından *hâlî âni 'r-re 'âyâ* olarak kaydedilmişlerdir (TD. 911, 40, 49, 59, 67, 69, 73, 75, 79, 80, 81, 84, 86, 88, 93, 94). Muhtemelen boş köylerin arazileri diğer köyler tarafından tasarruf edildiğinden *humsul gallat ve öşr-ü hububat ve rüsûmât-ı sâire* şeklinde buralara belli miktarlarda vergi tanımlanmıştır. Boş köylerin yanı sıra Azâm-ı Kebir, Hendevar, Şuhrak, Bulamaç, Gülabi, Sağdal ve Bilevar köylerinde sadece 1 veya 2 nefer yer almaktaydı (TD. 911, 41, 59, 60, 62, 64, 65, 94). Muhtemelen uzun süren Osmanlı- Safevî savaşları bu köylerin boşalmasına sebep olmuştur.

Hoy merkez nahiyesine bağlı köylerin büyük bölümünde Türkler yaşarken bir kısmında da gayrimüslimler ikamet etmekteydi. Mahlezan, Köheran, Saidabad, Seyvan ve Barcı köylerinde ise hem Türkler hem de gayrimüslimler meskûn idi (TD. 911, 37, 38, 45, 46, 47, 69). Sadece gebran olarak kaydedilen gayrimüslim köyler ise Kırık, Akdaş, Dize-i Şekavet, Karacalı, Fenayi, Bulamaç, Emined, Şuhrak, Tökelek, Balıkçı, Var, Behistan, Ömerler ve Keris köyleriydi (TD. 911, 58-65, 70, 77-75, 86, 89, 96). Özellikle Mahlezan, Köheran, Saidabad, Dize-i Şekavet, Karacalı, Fenayi, Bulamaç, Eminede, Şuhrak, Behistan köylerinde birer kilise mevcut idi. Köylerde yaşayan nüfusa bakıldığında toplam 1.757 nefer yer alırken bunların 1.316'sı Türk, 441'i gayrimüslim idi. Yani köylerde yaşayan nüfusun %75'i Türk, %25'i gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Öte yandan Türk nüfusun 1.188'i hane (evli ve toprak tasarruf eden), 132'si ise mücerred (bekar) statüsünde kaydedilmiştir. Ayrıca Türk nüfus, tasarruf ettiği toprak miktarına göre 300 hane çift, 125 hane nim-çift, 394 hane bennak, 378 hane caba, 67 hane zemin, 18 hane ise bahçe olarak yazılmıştır (TD. 911, 34-100). Köylerin isimleri, nefer sayıları ve vergi hasılları tablo 2'de ayrıntılı olarak verilmiştir (bk. tablo 2).

Tablo 2:1728 Yılında Hoy Merkez Kazasına Bağlı Köylerin Nefer ve Hasılları

No	Köyler	Nefer (Türk/Müslim)	Nefer (Gayrimüslim)	Vergi Yekûnu
1	Piyecik der nezd-i Sayir?	40		17.430
2	Akışlı der nezd-i Piyecik	8		6.200
3	Mahlezan	2	61	18.300
4	Evoğlu	98		25.200
5	Yenice nezd-i karye-i m (hâlî âni'r-re'âyâ)			1.500
6	Bilevar	1		3.000
7	Ersi nezd-i Mahlezan	32		8.400
8	Vişle-i Bala	45		14.900
9	Vişle-i Zir	46		13.800
10	Bağdere	5		6.500
11	Kerdaşın	29		10.400
12	Köheran nd. Kührevan	1	17	13.500
13	Saidabad nd. Sadvad	20	95	25.500
14	Nevayi	8		8.500
14	Haşri nezd-i karye-i m (hâlî âni'r-re'âyâ)			700
16	Karasha'ban	32		10.300
17	Valadiyan	100		28.400

18	Ağcakışlak	9		6.200
19	Hakimerdan	42		18.500
20	Dizediz	135		29.300
21	Seyid Taceddin	44		14.000
22	Azab	25		7.400
23	Kırık (Gebran)		32	10.800
24	İmam Kendi maa mahalle-i İhtiyar	10		2.600
25	Aktaş		4	2.000
26	Emirbey maa karye-i Mirzacelal (hâlî âni'r-re'âyâ)			1.500
27	Sağdal nd. Sadal	2		1.000
28	Kulabi nezd-i Şehri Hoy	2		2.500
29	Dize-i Şekavet		12	9.000
30	Karacalı		15	8.000
31	Fenayi maa Dize-i Hancıhan		17	9.000
32	Bulamaç		2	3.500
33	Serab maa Karye-i Pirmikail	12		15.400
34	Eminede		12	10.800
35	Molla Mezidbey Kendi dahi derler	16		3.900
36	Şuhrak		2	1.200
37	Tökelek nezd-i karye-i Kırık		18	6.800
38	Hendevan	2		1.500
39	Deliceli	4		2.000
40	Binverdi	13		7.000
41	Şa'banlı nd. Bulgunlu Tuzlaköy dahi derler ma Dere-i Kalander	16		7.000
42	Mahalle-i Cabal nezd-i m.			6.320
43	Karabulak nezd-i karye-i Binverdi			800
44	Molla Canid	20		8.000
45	Şor Bulak	8		5.000
46	Karaviran nezd-i karyei Seyvan (hâlî âni'r-re'âyâ)			1.500
47	Abatin	1		1.500
48	Sivan nezd-i karye-i Bulgutlu	1	6	6.300
49	Bahtiyaran	4		3.300
50	Balıkçı/Balıkçık?		15	1.200
51	Şeyh Şeref	15		7.570
52	Besdigan?	24		8.000
53	Zaviye nd. Zebun Vakf-ı Zaviye-i Pîr Saltuk	9		6.500
54	Şîrek-i Vakf-ı Zaviye-i Pîr Saltuk	10		4.400
55	Cartava Vakf-ı Zaviye-i Pîr Saltuk			1.000
56	Bozğuş	2		2.000
57	Rahal	14		8.000
58	Hoyama Nezd-i Şehr	7		8.000

59	Çavuş Kulu Nezd-i m. (hâlî âni'r-re'âyâ)			1.000
60	Vâr		99	32.400
61	Bayatlı	9		4.600
62	Hendeven	7		4.500
63	Almalu	9		4.000
64	Ersek	6		3.200
65	Asbaran (hâlî âni'r-re'âyâ)			1.000
66	Karabulak nezd-i karye-i m			800
67	Pir Nadi nezd-i karye-i Evoğlu	17		8.100
68	Pir Kendi nezd-i karye-i m. (hâlî âni'r-re'âyâ)			2.000
69	Zerevan	17		8.500
70	Karabulak nezd-i karye-i m. (hâlî âni'r-re'âyâ)			700
71	Yarım Kaya	19		7.400
72	Kızkala'	25		12.300
73	Eğri Bucak	8		4.300
74	Barcı	10	3	5.400
75	Kozlıca	5		4.200
76	Hamza Kendi (hâlî âni'r-re'âyâ)			2.000
77	Karakel	4		3.500
78	Sögüdlü	5		4.200
79	Hemzayan	5		4.000
80	Meydan	4		2.000
81	Kara nezd-i karye-i m (hâlî âni'r-re'âyâ)			500
82	Behistan		7	5.300
83	Kurul (Aşiret-i Kurullu)	15		8.900
84	Karacalu nezd-i m (Aşiret-i Kurullu)	9		7.800
85	Revend nezd-i karye-i Kurul (Aşiret-i Saraylı)	6		3.700
86	Kabak nezd-i karye-i m (hâlî âni'r-re'âyâ)			700
87	Seravcık	8		5.200
88	Ömerler nd. Adıyaman		4	6.000
89	Badalvad nezd-i Şehr	29		20.000
90	Mücdvad nezd-i Şehr	25		20.200
91	Hanki nezd-i karye-i Badalvad	7		3.600
92	Zeyveh nezd-i karye-i Pir Musa	4		8.500
93	Pir Musa	17		15.000
94	Hoşa Kendi (hâlî âni'r-re'âyâ)			500
95	Akca Kışlak (hâlî âni'r-re'âyâ)			800
96	Pire	10		14.500
97	Azam-ı Kebir?	2		2.500

98	Anbarlı (hâli âni'r-re'âyâ)			500
99	Şirin Bulak (hâli âni'r-re'âyâ)			1.000
100	Haret (hâli âni'r-re'âyâ)			800
101	Belikli (Aşiret-i Küresenli)	22		10.500
102	Şüvan Kendi (Aşiret-i Demir Ödenli/Odunlu?)	8		5.300
103	Sofi Kendi (Aşiret-i Ak Koyunlu)	4		2.200
104	Keris		20	10.800
105	Pesek-i Atik	8		5.500
106	Pesek-i Cedid nd Han Dizesi maa Dize-i Yenice	19		10.500
107	Besimci?	16		8.400
108	Balabad nd. Badalan	23		10.800
109	Ketenli-i Zir (Aşiret-i Ketenli)	15		8.100
110	Ketenli-i Bala	5		6.000
	Toplam	1.316	441	797.020

Hoy merkez nahiyesinin kırsalını meydana getiren birimlerden bir diğeri mezralardı. 1728 yılında düzenlenen tahrirlerden elde edilen verilere bakıldığında Hoy kırsalında toplam 15 adet mezra yer almaktadır. Bunlar Sabayaz, Çerme, Akbulak, Zengin, Beşdepe, Merdavlaz, Avade, Şirin Kendi, Karaderviş, Zir-i rud, Boyraboş, Selekti, Kurtalı, Zağa, Ömerlü adlarını taşımaktadır. Bunlardan Zağa ve Şirin Kendi mezralarının önceden köy vasfı taşıdıkları *sabıka karye imiş* şeklinde ayrıca belirtilmiştir. Yukarıda zikredilen Karaderviş Mezrası'nın gelirleri Serab ile, Zir-i rud Mezrası'nın gelirleri Zaviye nam-ı diğer Zebun Köyü ile, Zağa Mezrası'nın gelirleri ise Hamza Kendi Köyü ile hesaplanmıştır. Diğer mezraların hasılları 13.400 akçedir (TD. 911, 7-9, 20-29, 41, 49, 52, 56, 60, 62, 72, 73, 75, 84, 89, 90). Öte yandan Hoy kırsalında çok sayıda Türkmen aşireti yaşamaktaydı. Buradaki aşiretlerin genelde yerleşikliğe geçtikleri ve köyler meydana getirdikleri görülmektedir. Nitekim İmam Kendi ve Sağdal köylerinde Virmez Bayad? Aşireti, Kurul ve Karacalı köylerinde Kurullu Aşireti, Revend Köyü'nde Saraylu Aşireti, Belikli Köyü'nde Küresenli Aşireti, Şüvan Kendi Köyü'nde Demirödenli? Aşireti, Sofi Kendi Köyü'nde Akkoyunlu Aşireti ve Aşağı Ketenli Köyü'nde Ketenli Aşireti yerleşmiştir (TD. 911, 58, 59, 86, 87, 88, 95, 99).

2.5- Hoy Nahiyesi Kırsalında Vergiler

2.5.1- Raiyyet Rüşumu

Bir köylü hanesinin toprağın verimine göre 60 ilâ 150 dönüm arasında işlediği arazinin ölçüsüne çift denilmektedir. Bir çift miktarı toprak süren haneden 22 ile 70 akçe arasında çift resmi tahsil edilmektedir. Hoy'da ise bu miktar 50 akçe olarak belirtilmiştir. Bir çiftin yarısı kadar toprak işleyen haneler de nim-çift olarak kaydedilmişlerdir. Buna göre köylerde 300 adet çift, 126 adet nim-çift ünitesi varken, zikredilen ünitelerden 14.300 akçe çift, 3.125 akçe nim-çift resmi alınmıştır. Diğer yandan, evli olup nim-çiftten daha az toprak tasarruf eden veya hiç toprağı olmayan hanelere bennak adı verilmektedir. Buna göre Hoy livasında 18 akçe vergi alınan bennak ünitelerinin sayısı 394, vergileri ise 6.688 akçe tutardıydı. Cabalardan da 12 akçe vergi almırken bunların sayısı 378, vergi miktarları 4.474 akçeydi. Bazı bölgelerde *kar u kisbe kadir* duruma gelen mücerredlerden 6 akçelik vergi tahsil

edilmiştir. Nitekim Hoy merkez nahiyesine bağlı köylerde toplam 132 mücerrede tesadüf edilirken bunlardan 768 akçe vergi toplanmıştır. İспенç resmi ise, gayrimüslim reyadan Müslümanların çift resmine mukabil alınan bir vergidir (İnalçık, 1993, 31 vd; Çağatay, 1947, 496- 501). Buna göre Hoy kazasına bağlı köylerde bulunan gayrimüslimler, çift vergisine karşılık olarak 10.855 akçe ispenç ödemişlerdir (TD. 911, 34-100).

2.5.2- Zirai Üretim ve Vergiler

1728 yılında Hoy merkez nahiyesine bağlı köylerin zirai faaliyetlerini buğday, arpa, erzen, keresne, zeyrek, burçak, şembelile, genegerçek, pamuk, keten, yonca, bostan, meyve ve bağcılık oluşturmaktaydı. Buna göre Hoy kırsalında 69.952 kile buğday, 35.750 kile arpa, 14.250 kile erzen, 6.160 kile keresne, 6.660 kile zeyrek, 6.930 menn pamuk, 210 kile burçak, 2.500 kile şembelile ve genegerçek istihsal edilmiştir. Osmanlı Devleti ise istihsal edilen buğdaydan 6.952 kile/kıymeti 268.200 akçe, arpadan 3.575 kile/kıymeti 106.050 akçe, erzenden 1.425 kile/kıymeti 28.240 akçe, keresneden (kürüşne/küşne: kara burçak)¹⁴ 616 kile/kıymeti 12.140 akçe, zeyrekten 666 kile/kıymeti 12.716 akçe, pamuktan 693 menn/kıymeti 69.300 akçe, burçaktan 21 kile/kıymeti 420 akçe, şembelile ve genegerçekten 250 kile/kıymeti 4.840 akçe, kenten ve yoncadan 6.620 akçe, bostandan 7.930 akçe, meyveden 4.985 akçe, bağlardan 2.180 akçe vergi almıştır. Öte yandan çavdar ekimi sadece Keris köyünde (vergi: 10 kile, 200 akçe), Kapluca (kılçıklı buğday, vergi: 14 kile, 280 akçe) ekimi ise Ketenli-i Zir ve Ketenli-i Bala köylerinde yapılmaktadır. Piyecik köyünde 1.000 akçe sir ve piyaz (soğan) öşrüne tesadüf edilmiştir (TD 911, 34-100).

2. 5.3- Hayvancılık, Küçük İşletmeler ve Arızı Vergiler

1728 yılındaki tahrir kayıtlarında adet-i ağnam ve resm-i küvvare vergilerine rastlanması, Hoy ve çevresinde küçükbaş hayvancılık ile arıcılık faaliyetlerinin yapıldığını göstermektedir. Bu bağlamda hayvancılığa dair köylerden 15.378 akçe adet-i ağnam, 9.340 akçe akçe resm-i küvvare,¹⁵ 7.370 akçe resm-i yaylak ve ağıl, 3.260 çayır ve akçe otlak, 580 akçe yaylak ve kışlak, 8.220 akçe baha-i gâh (saman vergisi) tahsil edilmiştir (TD. 911, 37-100).

Hoy nahiyesi kırsalında hemen hemen her köyde küçük işletme kategorisinde değerlendirilen değirmeler mevcuttu. Nahiyeye bağlı köylerde toplam 98 değirmen bulunurken su rejiminin durumuna göre bunların 11'i yılın tamamı, 47'si yılın yarısı, 9'u yılın çeyreği çalışırken, 31 değirmen de harap olarak yazılmıştır. Buna göre kazaya bağlı köylerdeki değirmenlerden toplam 4.681 akçe asiyab vergisi tahsil edilmiştir (TD. 911, 34-100). Değirmenlerin yanı sıra Mahlezan, Köhrevan ve Vâr köylerinde birer adet zeyrek ve keten tohumlarını işleyen bezirhane mevcut idi. Bu bezirhanelerin tamamı yılın yarısı çalışmakta olup toplam 180 akçe vergi alınmıştır (TD. 911, 37, 38, 45, 46, 76-77). Ayrıca Hoy merkez nahiyesine bağlı köylerde toplam deştbani ve tapu-yı zemin vergisi 35.450 akçe, arusane vergisi 13.320 akçe niyabet vergisi ise 70.880 akçe olarak verilmiştir (TD. 911, 34-100).

14 Nohud növü anlamında bugün Nahçıvan dialektiğinde işlenen “kürüşne” sözü “keresne” şeklinde yazıya alınmıştır. Mahirə Hüseyinova, *Dilin Elmi və Estetik Problemləri*, ADPU-Naşıryatı, Bakı 2019, s. 299; Mehmet Özmen, “Hatay-Erzin Başlamış Köyünden Derlenen Bitki Adları”, *Erdem Dergisi*, S 58, s. 262.

15 TD. nr. 911, s. 34-100. Osmanlı kanunnamelerindeki genel ağnam ve kovan vergi hükümlerine göre (iki koyuna 1 akçe/1 kovandan iki akçe) Hoy kırsalında 30.756 koyun, 4.670 kovan yer almaktadır.

2. 6- Gelirlerin Dağılımı

Osmanlı Devleti'nde gelirler tasarruf şekillerine göre miri, vakıf ve mülk olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Bu bağlamda yıllık gelirleri 20.000 akçe olan dirlikler tımar, 20.000'den fazla olan dirlikler zeamet, 100.000 akçenin üzeri dirlikler ise has olarak belirtilmiştir (Bulduk, 2013, 220). Hoy kazası gelirlerinin dağılımına bakıldığında 1594 yılında tanzim edilen tımar defteri bazı fikirler vermektedir. Buna göre Tebriz'e bağlı Hoy nahiyesinde has gelirlerinin toplamı 509.000 akçe, zeamet gelirlerinin toplamı 872.950 akçe, tımar gelirlerinin toplamı ise 394.815 akçeydi (TD. 668, 16, 116-126, 127-146) Buna göre gelirlerin %49'unu zeamet, %29'unu has, %22'sini ise tımar oluşturmaktaydı.

Sonuç

Tarihî olarak Jeo-stratejik konumu itibariyle askeri bir üs vazifesi gören Hoy ve yöresi, tarihi süreçte çok sayıda devletin egemenliğine girmiştir. Bölgenin Türklerle münasebeti ise Sasanilere kadar uzanmaktadır. 10. yüzyılda İran Türkistanı olarak adlandırılan şehirde Selçuklu, Moğol, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı devletleri hüküm sürmüştür. Yörenin topografik özellikleri, şehri daha ziyade siyasi- askeri açıdan ön plana çıkarmıştır. Nitekim Sultan Tuğrul ve Sultan Alpaslan karargahlarını burada kurmuşlar, Abaka Han ve Şah İsmail vakitlerinin büyük bölümünü burada geçirmişlerdi. Ayrıca Türk tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Çaldıran Savaşı, Hoy'un nahiyelerinden biri olan Çaldıran'da gerçekleşmiştir. Dârü's-Sefâ (sefa sürülen yer) olarak adlandırılan şehir, sultanların, av yaptıkları, güzel vakit geçirdikleri mevkilerden biriydi. Öte yandan Hoy'un da içinde bulunduğu inanç ve kültür havzasında yetişen kişiler, Anadolu'da kalıcı izler bırakarak çeşitli kitleleri peşinden sürüklemişlerdir. Bu bağlamda Hoy'dan gelen *Ahi Evran*, *Abdal Musa*, *Geyikli Baba* gibi sufi, derviş ve alimler Horasan'ın manevi kültürünü de beraberlerinde getirerek Anadolu'da, Ahilik, Bektaşilik ve Kızılbaşlık gibi inanç sistemlerinin şekillenmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.

Bölge, Osmanlıların hakimiyeti içerisinde olduğu sürede 1593 ve 1728 yıllarında iki kez tahrire tabi tutulmuştur. 1593 yılında Tebriz'e bağlı bir nahiye olduğu görülen Hoy, 1728 yılında Çors, Sekmanabâd, Gerger, Süleymansaray, Aland, Bebecik, Ovacık ve Çaldıran nahiyelerini bünyesine alarak liva statüsüne yükselmiştir. Bir kalenin etrafında şekillenen Hoy merkez nahiyesi, 1728 yılında Şivane, Heşd, Gülli, Rabat, Dere, Bayındır Bey, Söğüdü, Tımaran, Çukur, Nohud, Kadı Kubad, Kilise, Arami-i Kebirli ve Avahee olmak üzere on altı mahalleye ayrılmıştı. Hoy Nahiyesi kırsalını ise köyler, mezralar ve konar-göçerler meydana getirmekle birlikte kazaya bağlı 110 köy ve 15 mezra yer almaktaydı. Uzun süren Osmanlı Safevî mücadelesinin getirdiği istikrarsızlık bölgedeki köylerin boşalmasına ve burada yaşayan insanların başka yerlere göç etmesine neden olmuştur. Nitekim Yenice, Haşri, Emirbey, Karabulak, Karaviran, Certava, Çavuşkulu, Asbaran, Karabulak, Pirkendi, Karabulak, Hamzakendi, Kara, Kabak, Hoşakendi, Akçakendi, Anbarlı, Şirinbulak ve Haret köylerinde herhangi bir nüfus mevcut değil iken, Azâm-ı Kebir, Hendevan, Şuhrak, Bulamaç, Gülabi, Sağdal ve Bilevar köylerinde sadece 1 veya 2 nefer yer almaktaydı.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

911 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defteri.

668 Numaralı Tımar İcmal Defteri.

Araştırmalar ve İncelemeler

Adıgüzel, Abdurrahman, *Abdal Mûsa Velâyetnâmesi*, TTK, Ankara 2019.

Agasi, Mehdi, *Tarih-i Hoy*, Tebriz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tebriz 1350.

Ağarı, Murat, *Kazvini ve Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*, Ayışığıkitapları, İstanbul 2019.

Aksoy, Hatice, “Selçuklu Devri Konya ve Çevresinde Yaşayan Süfiler”, *Konya Kitabı XIX Türkiye Selçukluları ve Konya*, C. III, edit. Caner Arabacı vd., KTO Yayınları, Konya 2023, s. 567-598.

Aktepe, M. Münir, “Ahmed III”, *İA*, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 34-38.

Albayrak, Nurettin, “Pîr Sultan Abdal”, *İA*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 277-278.

Aydoğmuşoğlu, Cihat, *Safevî Devleti (1501-1736)*, Post Yayınları, İstanbul 2022.

Bala, Mirza, “Hoy”, *İA*, C. 5, Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1987, s. 571-573.

Barkan, Ömer Lütfi, *Kanunlar (Tıpkıbasım)*, C. I, İstanbul 2001.

Bilgili, Ali Sinan, “Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 53, 2016, s. 99-140.

Bilgili, Ali Sinan, *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2011.

Bilgili, Ali Sinan, *Osmanlı İran ve Azerbaycanı I*, Bozkır Yayınları, Erzurum 2004.

Bulduk, Üçler, *XVI. Asırda Karahisar-ı Saib (Afyonkarahisar) Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyehatnameleri, Tercüme ve Notlar, Tufan Gündüz, Yeditepe, İstanbul 2021.

Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğundan Alınan Vergi ve Resimler”, *DTCF Dergisi*, V/1 (Ocak-Şubat) 1947, s. 483-511.

Düzbakar, Ömer, “Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4/S. 5, 2003/2, s. 97-108.

Ekmekçi Aşan, Güneş, *Tercüme-i Nüzhetü'l-Kulûb (vr. 188a-308b) Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Dizin*, Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Diyarbakır 2020.

El-Belâzurî, *Fütühu'l-Bıldân*, trc. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları IV*, ed. Halil İnalçık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry, İÜ. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1984, s. 69-78.

Erkal, Mehmet, “Beytülmâl”, *İA*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 90-94. *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C 2, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

Ferah Hüseyin, “XVI-XVII. Yüzyıl Azerbaycan Şehirleri Osmanlı Kaynakları Işığında”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, Ankara 2002, s. 257-270.

Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, haz. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe, İstanbul 2015.

Gülten, Sadullah, “XVI. Yüzyılda Prizren Kazası”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 5/ S. 20, Kış 2012, s. 184-199.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-tevarih*, C. IV, haz. İ. Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Hüseyinova, Mahirə, *Dilin Elmi və Estetik Problemləri*, ADPU-Nəşriyyatı, Bakı 2019.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul 2014.

İbrahim B. Ahmed El-Amâsi, *Tercüme-i Şakâ'ik-i Nu'Mâniyye*, Türkiye Yazma Eserler

- Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2021.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi C. I 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul 2019.
- Khalılı, Reza, "Hoy Erenleri", *Türkistan'dan Balkanlara Türk Sufizmi*, edit. Gülşen Seyhan Alışık, Paradigma Akademi, Çanakkale 2021, s. 371-394.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Elleri'ni Fethi*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- Köprülü M. Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1976.
- Köprülü, Orhan F., "Abdal Mûsâ", *İA*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 64- 65.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Şehir", *İA*, C 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 449-451.
- Küpeli, Özer, "Evliya Çelebi'nin İlk İran Seyahati Güzergâhı ve Kalelere İlişkin Bilgiler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2 (Kış 2011), s. 69-97.
- Kütükoğlu, Bekir, "Murad III", *İA*, C 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 172-176.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1993.
- Mukaddem, Ali Rıza, "Ahi Evren Veli'nin Doğduğu Şehir Hôy: Arapça ve Farsça Kaynaklara Göre", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3/10, 2010, s. 470-477.
- Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü'l-Tâksîm)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Ocak Ahmet Yaşar, "Geyikli Baba", *İA*, C. 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 45-47.
- Öz, Mehmet, "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul 2005, s. 57-88.
- Özmen, Mehmet, "Hatay-Erzin Başlamış Köyünden Derlenen Bitki Adları", *Erdem Dergisi*, S 58, 2010, s. 255-268.
- Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü'l-tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka, Mehmed Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejeni, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Riyahi, Muhammed Emin, *Tarih-i Hoy*, Çabhan-e-i Haydarî, Çâb-ı Evvel, Tus 1372 hş.
- Rumlu Hasan, *Ahsenü'l tevarih*, çev. Cevat Cevan, Ardiç Yayınları, Ankara 2004.
- Ruy Gonzâles de Clavijo, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyehat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Köprü Yayınları, İstanbul 2016.
- Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, Tercüme ve Notlar Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-Zamân fi Târihi'l-Âyân*, Haz. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Solak-Zâde Tarihi*, haz. Vahid Çubuk, C II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Sümer, Faruk, "Akkoyunlular" *İA*, C II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 270-274.
- Sümer, Faruk, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, C 21/S. 83, 1957, s.429-447.
- Sümer, Faruk, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara 2021.
- Şahin, İlhan "Şehir", *İA*, C 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 446-449.
- Şahin, İlhan, "Ahî Evran", *İA*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 529-530.
- Togan, Zeki Velidi, "Azerbaycan", *İA*, C II, Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi, Ankara 1979, s. 91-118.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- Yakuboğlu Cevdet, "Güney Azerbaycan'ın Hôy Yöresinden Çıkmış Bilginler (XII- XV. Yüzyıllar)", *TAD*, C. 38/S. 66, 2019, s. 170-191.

- Yakuboğlu, Cevdet, “Azerbaycan’ın Hôy Yöresinde Türk Egemenliği (XI- XVI. Yüzyıllar)”, *History Studies*, Vol. 10/Issue 2, March 2018, s. 177- 195.
- Yakuboğlu, Cevdet, “Güney Azerbaycan’ın Tarihi Kenti Hoy ve Kültürel Açıdan Anadolu’ya Katkıları (XII-XVI. Yüzyıllar)”, *II. Milletlerarası Azerbaycan- Türkiye Münasebetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Kastamonu, 2018, s.117-127
- Yazıcı, Tahsin, “Hoy”, *DİA*, C 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 258.
- Yılmaz, Ziya, “Murad IV”, *İA*, C 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 177-183.
- Yörük, Doğan, “XVI. Yüzyılda Konya Kazasında Su Değirmenleri ve Bezirhaneler”, *Turkish Studies*, Volume 9/1, Ankara Winter 2014, s. 637-655.

Extended Abstract

Named after the salt mines in the region or Havr, which means ‘wide valley’ in Arabic, Hoy has been named as ‘Dârü’s-sefâ’, ‘City of Roses Facing the Sun’ and ‘Iranian Turkestan’ in the historical process. This place, which is famous for the abundance of vineyards and gardens, was founded on the Hoy’i pit. In addition, Islamic geographers have mentioned a water spring in Khoy which flows cold in summer and hot in winter and is called Kenkele Spring. Evliya Çelebi also says that Khoy was an independent khanate in Azerbaijan and that there were administrators such as qadi, mufti, nakib, munshi and mihmandar. Çelebi informs that there are a total of one hundred and eighty villages in Hoy and states that the people here are white-skinned Sunni and Shafi sect. In addition, there were one hundred households and one mosque inside the castle and seven thousand households, seventy masjids, eleven Friday mosques, two baths, seven inns and one thousand shops outside the castle.

Located on the Turkey-Iran border, Khoy has been home to many civilizations. The region, which was annexed to the Seljuk lands during the reign of Tughrul Beg, was under the rule of Ilkhanid, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavid and Ottoman sovereignties. The traces of the Akkoyunlu and Karakoyunlu Turkmens who settled in Khoy, and its region are also found in the 18th century tahrir registers. Akkoyunlu Turkmens settled in the central villages of Khoy and in the districts of Sekmenabâd and Bebecik, while Karakoyunlu Turkmens settled in the district of Süleymansaray. After the Akkoyunlus, the Safavids took over the administration in Khoy and its region. Shah Ismail gave special importance here and built a magnificent palace. The city, which constantly changed hands between the Ottomans and the Safavids after the Battle of Chaldiran, has always maintained its importance due to its location on the Silk Road. Accordingly, between 1517-1739, Khoy was one of the places where the Ottoman and Safavid struggle took place. Therefore, the rural population in the region migrated towards the cities and the villages became empty and ruined.

Accordingly, in 1728, Çors, Gerger, Sekmenabâd, Süleymansaray, Bebecik, Çaldıran, Aland and Ovacık districts were connected to Hoy, which was a district of Tabriz in 1593, and it was raised to the status of a liwa. In addition, Hoy had neighborhoods named Rabat, Heşd, Gülli, Şivane, Dere, Söğüdü, Bayındır Bey, Kadı, Tımargan, Çukur, Nohud, Kilise, Kubad, Arami-i Kebirli and Avahce. The rural areas of Khoy District consisted of villages, hamlets and nomads, and there were 110 villages and 15 hamlets in the district. There were also zawiya foundations in the city, the most important of which were Han Ahmet and Pir Saltuk zawiya. In addition, small businesses such as dyehouses, stumhouses, butchery, cloth shops, tannery, shire houses and mills made important contributions to the city economy of Khoy.

People who grew up in the basin of belief and culture in which Khoy, which is called Iranian Turkestan by Islamic geographers, is located, left permanent traces in Anatolia and dragged various masses after them. In this context, Sufis, dervishes and scholars from Khoy such as Ahi Evran, Abdal Musa, Geyikli Baba brought the spiritual culture of Khorasan with them and contributed greatly to the shaping of belief systems such as Ahiism, Bektashism and Qizilbashism in Anatolia. Therefore, in this study, the settlement, population and economic status of the city of Khoy, which was under the rule of the Ottomans and the Safavids from time to time, in the 1728 tahrir registers were examined and it was revealed that it was a Turkish Islamic city.